

УДК 34.08 (477) «1918/1919»

Велігодський Д.В.

СУДОВІ ТА ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ ВЛАДИ ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ С. КРИМА, А. ДЕНІКІНА І П. ВРАНГЕЛЯ

В статті досліджується процес формування правоохоронних органів в складних політичних умовах в Криму, їх система, склад, структура, статус і взаємодія з виконавчими органами державних утворень С. Крима, А. Денікіна і П. Врангеля. Особлива увага приділяється судам, оскільки вони наділені повноваженнями по здійсненню судової влади. Узагальнено позитивний та негативний досвід розбудови судової системи, прокуратури, органів досудового слідства, органів юстиції, органів внутрішніх справ, адвокатури.

Ключові слова: виконавчі органи, органи юстиції, прокуратура, статус, структура, судова система.

Перед Україною як незалежною державою стоїть одне із основних завдань: забезпечення свободи, безпеки і власності, яке реалізується шляхом регулювання й охорони суспільних відносин, тобто охоронної функції права. Отже, право охороняє суспільні відносини і саме цим утворює юридичні підстави для правоохоронної діяльності держави, функціонування її правоохоронної системи.

Правоохоронна діяльність – це спеціалізована діяльність з правової охорони суспільних відносин, якою займаються спеціально утворені для цього органи держави – правоохоронні органи.

Як вважає Н. Сібільова термін «правоохоронні органи» увійшов спочатку до суспільно-політичного, а потім – і до наукового обігу понад п'ятдесят років тому. Але й досі в науці не існує чітких критеріїв визначення системи правоохоронних органів, яка б була загальноновизнаною [1, с. 6].

Нормативне закріплення переліку правоохоронних органів здійснено в Законі України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів». У цьому нормативному акті до правоохоронних органів віднесені органи прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, митні, охорони державного кордону, державної податкової служби, рибохорони, державної лісової охорони та інші державні органи, які здійснюють правозастосовні і правоохоронні функції. При цьому за законом цей перелік не є вичерпаним.

Це зумовлює необхідність засобами історико-правової науки осмислити вихідну інформацію про державні і недержавні органи, що здійснювали правоохоронну діяльність в період їх формування, розглядаючи їх в регіональному вимірі.

Мета нашої статті – дати чітке уявлення про те, як формувалися ці органи в складних політичних умовах в Криму, яка була їх система, склад, структура, статус і взаємодія з виконавчими органами державних утворень С. Крима, А. Денікіна і П. Врангеля. Особлива увага приділяється судам, оскільки вони наділені повноважен-

нями по здійсненню судової влади. Позитивний та негативний досвід розбудови правоохоронних органів в умовах громадянської війни є корисним і має сприяти запобіганню тотожних помилок у процесі діяльності судової системи, прокуратури, органів досудового слідства, органів юстиції, органів внутрішніх справ, адвокатури і нотаріату.

Зазначимо, що ця тема окремо науковцями не досліджувалася. В новітній українській історіографії ми поки що маємо лише окремі наукові розвідки, предмет дослідження яких здебільшого стосується структури, статусу та діяльності правоохоронних органів радянських державних утворень Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди та Кримської Соціалістичної Радянської Республіки, таких авторів як Ю. Дубко [2], А. Григор'єв [3], А. Ішин [4], В. Пашеня [5], В. Прохоров [6-10].

Крим цих наукових праць ґрунтовною науковою роботою є кандидатська дисертація О. Редькіної «Кримський Крайовий Уряд генерал-лейтенанта С. Сулькевича (червень-листопад 1918 р.): історико-правове дослідження», в якій на підставі великої кількості архівного матеріалу проаналізовано діяльності правоохоронного апарату в період діяльності Першого крайового уряду С. Сулькевича [11].

Отже стан наукової розробки теми засвідчив потреби поглиблення її розробок, нові напрямки яких відкриваються й нашою статтею.

15 листопада 1918 р. в Криму відбулася зміна політичного режиму – замість уряду С. Сулькевича було створено другий Крайовий уряд на чолі з С. Кримом.

Проголосивши створення держави, Крайовому уряду прийшлося вирішувати низку проблем, які виникли при попередніх політичних режимах. І передусім це стосувалося відновлення діяльності правоохоронних органів, які мали продемонструвати населенню півострова і, в першу чергу, командуванню Добровольчої армії та військ Антанти спроможність уряду підтримувати законність і громадський порядок на півострові. Позитивним було те, що Крайовий уряд С. Крима не став, за прикладом більшовицького режиму Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди, руйнувати добре налагоджений механізм судів Російської імперії, відтворений попереднім урядом С. Сулькевича. Але в результаті подій громадянської війни переважна більшість працівників цих органів покинула Крим, або була знищена в період перебування при владі більшовицького уряду Республіки Тавриди. Першочергове завдання уряду С. Крима полягало у відтворенні судової системи, докорінній зміні судової практики. Це було надзвичайно складно, тому що в цей період у Криму разом із цивільним судочинством діяли військово-польові суди Антанти, система військового судочинства Збройних Сил Півдня Росії. В умовах війни це певним чином сприяло підтримці законності на півострові не тільки силою зброї, але й силою закону, нехай навіть закону воєнного часу. Разом з тим судова практика дуже швидко засвідчила всі вади військового судочинства. Тому Крайовий уряд С. Крима енергійно почав здійснювати реформу судової системи.

Постановою Ради Міністрів Крайового уряду від 4 грудня 1918 р. було ліквідовано Кримський урядовий сенат, створений урядом С. Сулькевича, і затверджено структуру, штатний розпис і персональний склад Вищого крайового суду. Посадові особи Кримського урядового сенату – сенатори, всі працівники обер-прокурорського нагляду і співробітники канцелярії були виведені за штат на умовах, встановлених постановою Крайового уряду від 7 грудня 1918 р., окрім тих хто отримав нове призначення. Усі

судові справи, які перебували у провадженні Кримського урядового сенату, передавалися на розгляд Вищого крайового суду. У грудні 1918 р. було затверджено склад Кримської судової палати, внесено доповнення і зміни до Статуту кримінального судочинства, Статуту цивільного судочинства, Статуту про покарання [12, арк. 82].

До складу судових органів входила також прокуратура, яка була невід'ємною частиною судового відомства, але зі своєю власною організацією. Крайовим урядом С. Крима були внесені деякі зміни в роботу прокуратури. Новим законодавством на прокуратуру були покладені наступні функції: 1) нагляд за єдиним і точним дотриманням законів; 2) викриття й переслідування перед судом будь-якого порушення законного порядку та розпорядження щодо його відновлення; 3) надання судові попередніх висновків у випадках, вказаних у статутах цивільного й кримінального судочинства. Інші закони поклали на прокуратуру низку таких адміністративних функцій: нагляд за тюремними закладами, кримінальними поліцейськими відділеннями тощо. Керівництво діяльністю прокуратури здійснював міністр юстиції В. Набоков.

У зв'язку із значним збільшенням обсягу роботи, Рада Міністрів Крайового уряду на пропозицію міністра юстиції 24 лютого 1919 р. ввела додатково до штатного розпису прокуратури Вищого крайового суду другу посаду заступника прокурора, третю посаду помічника секретаря за рахунок додаткового бюджетного забезпечення [12, арк. 35].

Вищий Крайовий суд тимчасово був вищою апеляційною інстанцією для всіх кримінальних справ, розглянутих в окружних судах та водночас був першою інстанцією у справах про державні та посадові злочини. У цьому випадку розгляд справ здійснювався за участю державних суддів і станових представників.

Територія Криму розподілялась на округи. Округ суду охоплював зазвичай територію 2-4 повітів. Кримінальні справи згідно із судовими статутами підлягали розглядові окружним судом у складі трьох коронних суддів, які призначалися Крайовим урядом за поданням міністра юстиції, або суду присяжних засідателів. Громадян, що вчинили певні злочини, за які закон передбачав покарання, пов'язанні із позбавленням усіх прав, майна або всіх особливих і особистих прав та майна, присвоєних прав і привілеїв, підлягали розглядові в окружному суді за участю присяжних засідателів. Попереднє слідство щодо кримінальних справ, які підпадали під окружні суди, здійснювали судові слідчі за сприяння поліції та Крайової внутрішньої варті.

Постановою Ради Міністрів Крайового уряду від 7 лютого 1919 р. в окрузі Кримської судової палати було створено Мелітопольський окружний суд. Територіально до зони діяльності цього суду ввійшли Мелітопольський, Бердянський і Дніпровський повіти. Структурно суд складався із чотирьох відділів: одного кримінального, двох цивільних, одного адміністративного, що об'єднував реєстраційний підвідділ та фінансову частину.

В березні 1919 р. Рада Міністрів Крайового уряду своєю постановою створила новий Керченський судово-мировий округ з центром з'їзду мирових суддів у м. Керчі. Цей округ включав чотири мирові дільниці – три з них розміщувались у м. Керчі і одна – на території Сарайминської та Петровської волостей. Штатний розпис суду складався із десяти посадових одиниць: голова суду, чотири дільничних мирових судді, один запасний мировий суддя, секретар суду, його помічник і два канцелярських працівники. До складу Керченського з'їзду мирових суддів було введено дві посади судових

приставів і одну посаду судового розсильного. У свою чергу було скорочено штат Феодосійського мирового суду на три штатні одиниці [12, арк. 185].

Відповідно до цього ж Закону на території Криму судові статuti передбачали для мирових суддів одну апеляційну інстанцію – з'їзд мирових суддів, і одну касаційну – Кримську судову палату. Другою апеляційною інстанцією для справ, що розглядалися земськими начальниками та міськими суддями, був повітовий з'їзд в особі його судового присутствія. До складу цього органу, очолюваного повітовим предводителем дворянства, входили повітовий член окружного суду, почесні мирові судді, міські судді й земські начальники цього повіту. Потрібно зазначити своєрідну подвійну підлеглість міських суддів: апеляційною інстанцією для них був повітовий з'їзд; разом із тим про всі помилкові чи протизаконні дії міських суддів потрібно було повідомляти окружний суд, який мав складати особливі накази на їхню адресу. Міські судді були зобов'язані складати звіти про свою діяльність і надсилати їх до окружного суду через повітового члена окружного суду.

Касаційною інстанцією для земських начальників і міських суддів був Вищий Крайовий суд. Що стосується повітових членів окружних судів, то апеляційною інстанцією для них був окружний суд, а касаційною також Вищий Крайовий суд.

Певні зміни відбулися і в системі волосних судів. Волосний суд тепер складався з чотирьох суддів, один із яких постановою повітового з'їзду за поданням земського начальника призначався головою. Земські начальники дістали право затверджувати волосних суддів із числа кандидатів, обраних сільськими громадами. Рішення волосного суду могли бути оскаржені земському начальникові.

Необхідно зазначити, що реформа судової системи в Криму, на відміну від інших видів діяльності другого Крайового уряду, мала найбільш послідовний і планомірний характер, чому, очевидно, сприяла наявність на півострові великої кількості відомих юристів колишньої Російської імперії, особливо серед конституційних демократів. Будучи досвідченими теоретиками, у тому числі й у галузі правового будівництва, вони реально оцінили ситуацію, що склалася в Криму після відступу більшовиків і прийняли рішення створити практично оновлену судову систему.

Більш громіздкою була структура правоохоронних органів Криму в період військово-авторитарних режимів А. Денікіна і П. Врангеля. В квітні 1920 р. на півострові було створене цивільне правосуддя у формі Кримського управління юстиції та його підрозділів. Кримінальний розшук був відокремлений від державно-політичного й дістав можливість зайнятися своєю прямою справою – боротьбою з кримінальною злочинністю.

Надаючи велике значення діяльності судової системи було збільшено кількість мирових суддів. До їхнього обов'язку входило приймати від потерпілих різні, навіть їм непідсудні, скарги та надсилати їх у відповідні установи. Наказом П. Врангеля від 8 липня 1920 р. нагляд за провадженням дізнань у справах про державні злочини було покладено на чини прокурорського нагляду військового відомства – у прифронтовій смузі та цивільного відомства – в тиловому районі. Чини прокурорського нагляду мали бути присутніми при всіх найважливіших слідчих діях і стежити за законністю арештів і правильністю утримання арештованих.

3 серпня 1920 р. з метою зосередження всієї роботи щодо боротьби із державними злочинами в одній установі начальникам державно-розшукових управлінь надавалося право порушувати клопотання про подовження терміну утримання під вартою до 3-х місяців (наказ № 3529).

Начальником особливого відділу штабу головнокомандувача й помічником начальника цивільного управління був призначений Е. Климович, генерал-лейтенант (з лютого по вересень 1916 р. – директор Департаменту поліції міністерства внутрішніх справ). Наказом генерала П. Врангеля в серпні 1920 р. цьому департаменту була підпорядкована вся кримська державна варта – поліція та військові частини для боротьби із формуваннями руху опору «зелених».

Одним із чинників, що сприяли становленню цивільної влади в Криму, було «відновлення цивільного порядку й законності», що чудово розумів генерал П. Врангель і члени його уряду [13, с. 197]. Першим кроком для вирішення цього завдання став наказ № 2994, що скасував виключне право військового керівництва порушувати кримінальні справи проти підлеглих. Згідно з цим наказом «віддання під суд проводиться шляхом безпосереднього винесення військовим і військово-морським прокурорським наглядом звинувачувального акта в суд із повідомленням про це керівництву обвинуваченого...» [14]. Це повинно було покласти край традиції покриття злочинів, особливо поширеної у військових частинах, що вело зрештою до оздоровлення армії, упровадження в ній засад законності.

Наказами № 3023 від 14 квітня 1920 р. та № 3086 від 5 травня 1920 р. при начальника гарнізонів і комендантах фортець, при штабах корпусів, дивізій і окремих бригад були створені військово-судові комісії, незалежні від місцевого військового командування й підпорядковані безпосередньо головному військовому прокурору. Вони мали розглядати, зокрема, всі справи про крадіжки, про незаконні реквізиції та про дії, що зашкоджували місцевим жителям. У наказі № 3023, зокрема, зазначалося, що метою цих комісій є «викоренення грабувань і розбоїв». Відповідальність за злихтва та розбої покладалась на командирів військових частин, а наявність цих злочинів у наказі кваліфікувалася як безладдя в підрозділі й невідповідність керівника своїй посаді. Матеріальні збитки, спричинені такими грабуваннями та розбоями, компенсувалися за рахунок військової частини. Наказом також було затверджено Положення про військово-судові комісії та їх штатний розпис [15, с. 2-6]. Оскільки військово-судові комісії були єдиними органами суду й закону в прифронтовій смузі, на них був покладений і обов'язок відшкодувати населенню вартість заподіяних йому військами збитків (як унаслідок незаконних, так і законних реквізицій), а також давати всім, хто звернеться, потрібні їм роз'яснення із будь-яких справ судового або адміністративного порядку. Засідання комісій, що спочатку проходили в закритому режимі, стали незабаром проводитися публічно й гласно. Архівні матеріали свідчать, що робота комісій відбувалася часто в дуже скрутних умовах: у непристосованих приміщеннях, у небезпеці, з частими переїздами при недостатніх транспортних засобах, при негативному ставленні деяких військових командирів. П. Врангель підсумував діяльність військово-судових комісій у наказі № 3631 від 14 вересня, де, зокрема, зазначалося: «П'ять місяців існування комісій дають підставу зараз судити про результати їхньої діяльності. У багатьох випадках, навіть переобтяжені справами, комісії розглянули значну кількість справ і захистили

порушені права приватних осіб, покарали винних. Усе населення територій, зайнятих Російською армією, з повагою і довірою ставиться до діяльності комісій, а жителі прифронтової зони, де ще не налагоджений апарат цивільної влади, вбачають у комісіях єдиний захист і звертаються до них зі всіма своїми скаргами й претензіями» [16, с. 92].

Важливу роль у системі правоохоронних органів військово-авторитарних режимів А. Денікіна та П. Врангеля відігравали органи контррозвідки, які були створені 28 листопада 1919 р. при штабі командувача військами Добровольчої армії в Криму як особливе відділення. Територіальні пункти були сформовані в містах Криму в грудні 1918 - січні 1919 р. У січні 1919 р. при штабі Кримсько-азовської армії була організована судово-слідча комісія „з метою успішнішої боротьби з більшовизмом» [17, арк. 28].

З приходом частин Добровольчої армії до Криму в Сімферополі, Севастополі, Євпаторії, Ялті та Феодосії були створені контррозвідувальні пункти в складі 5-9 офіцерів (у Керчі він знаходився весь час, оскільки територія півострова контролювалася військами генерала А. Денікіна) [18, арк. 1-24 зв.]. Одночасно в цих містах, а також у Євпаторії почали роботу відділення Таврійської судово-слідчої комісії [19, арк. 9] та військово-слідчі комісії. На території Криму у військово-слідчих комісіях працювали 24 генерали і штаб-офіцери, із них тільки 9 мали юридичну освіту. На середину серпня 1919 р. у провадженні цих комісій було 1382 справи.

У вересні 1919 р. були затверджені тимчасові штатні розписи судово-слідчих комісій [20, арк. 52]. У серпні 1919 р. було прийнято два нормативних акта, що регламентували діяльність усіх підрозділів контррозвідки – «Правила здійснення чинами контррозвідувальної служби в ЗСПР арештів, обшуків і розслідувань» та «Інструкція для ведення агентурного діловодства контррозвідувальними органами» [21, арк. 1-6].

Після зміни командування ЗСПР почалася часткова реорганізація контррозвідувальних органів. На початку травня 1920 р. з метою об'єднання діяльності кримінального розшуку й контррозвідки із штабу головнокомандувача та Морського управління були виділені органи контррозвідки й передані «у відання Начальника військового управління, утворивши при ньому особливе управління» [22, арк. 112].

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що проведений аналіз діяльності правоохоронних органів урядів С. Крима, А. Денікіна та П. Врангеля свідчить про суттєві недоліки в організації їх діяльності. В умовах війни ці органи не змогли забезпечити ефективне виконання законів і постанов своїх урядів, регулювання економічних і соціально-політичних відносин на півострові. Їй була притаманна надмірна бюрократизація й переобтяженість дубльованими інстанціями. Особливо це стосується в першу чергу судової системи, яка включала до свого складу наступні ланки: земський начальник, міський суддя, мировий суддя, повітовий член окружного суду, повітовий з'їзд, мировий з'їзд, окружний суд, судова палата, Вищий крайовий суд. Така кількість судових інстанцій, не пов'язаних поміж собою спільною ідеєю й не злитих в одне гармонічне ціле, не могла задовольняти вимог демократичної та близької до народу влади. Тяжкі обставини, в яких опинилися уряди С. Крима, А. Денікіна та П. Врангеля змусили їх все наполегливіше звертатися до «надзвичайної юстиції».

Список використаних джерел та література:

1. Організація судових та правоохоронних органів: підручник для студентів юрид. спеціальностей вищих навч. закладів / За ред. І. Є. Марочкина, Н. В. Сібільової. – Х.: Одісей, 2007. – 528 с.
2. Дубко Ю. В. Радянська Соціалістична Республіка Тавриди: історико-правові аспекти. Дис. к. ю. н., Харків, 1999.
3. Реформирование пенитенциарной системы на Украине в конце 19-начале 20 вв. на примере Таврической губернии [Электронный ресурс] / А.Н. Григорьев // Культура народов Причерноморья. — 1999. — N10. — С. 60-64 — Библиогр. в конце статьи: с. 64 (12 назв.) — рус.
4. Здійснення судочинства в Криму в першій половині 1920-х років [Електронний ресурс] / А.В. Ішин // Культура народів Причорномор'я. — 2001. — N26. — С. 84-88 — Библиогр.: 16 назв. — укр.
5. К проблеме истории 1-го этапа формирования и деятельности милиции Крымской АССР, решения татарского вопроса в 1921-1924 гг. [Электронный ресурс] / В.Н. Пашеня // Культура народов Причерноморья. — 2006. — N89. — С. 70-74 — Библиогр. в конце ст. 17 назв. — рус.
6. Деятельность симферопольской окружной милиции в начальный период НЭПа [Электронный ресурс] / В.В. Прохоров // Культура народов Причерноморья. — 1999. — N8. — С. 83-87 — Библиогр.: 23 назв. — рус.
7. Деятельность симферопольской окружной милиции в начальный период НЭПа [Электронный ресурс] / В.В. Прохоров // Культура народов Причерноморья. — 1999. — N8. — С. 83-87 — Библиогр.: 23 назв. — рус.
8. Создание руководящих органов крымской милиции в 1920-1924 гг.: Страницы истории [Электронный ресурс] / В.В. Прохоров // Культура народов Причерноморья. — 2001. — N17. — С. 130-133 — Библиогр. в конце ст. — рус.
9. Уголовный розыск Крыма в период укрепления советской власти. [Электронный ресурс] / В.В. Прохоров // Культура народов Причерноморья. — 2005. — N66. — С. 38-42 — Библиогр. в конце ст. 11 назв. — рус.
10. Форма одежды и знаки различия крымской рабоче-крестьянской милиции первой половины 1920-х годов [Электронный ресурс] / В.В. Прохоров // Культура народов Причерноморья. — 2004. — N52, Т.1. — С. 57-60 — Библиогр. в конце ст. 18 назв. — рус.
11. Редькіна О. М. Кримський Крайовий Уряд генерал-лейтенанта С. Сулькевича (червень-листопад 1918 р.): історико-правове дослідження. Дис. к. ю. н. – К., 2003.
12. ЦДАРК. – Ф. Р.-1000. – Оп. 4. – Спр. 1.
13. Доклад генерала Махрова // Грани, 1982. – №124. – С. 183-241.
14. Hoover Institution Archives. P. Kusonskii Colection. – Box 3. – Folder 9.
15. Руководство для Военно-Судных Комиссий, Военно-Полевых и Полковых Судов. (Сборник приказов, руководящих статей законов и образцов постановлений, приговоров и т. д.). // Составители военно-судебного ведомства полковник Н. Несмелов и коллежский ассесор Н. Фон-Ланг – Издание Военного и Морского Судного Отдела Военного Управления ВСЮР – Типография Штаба Порты – Севастополь. – 1920. – 138 с.
16. Росс Н. Врангель в Крыму. – Франкфурт-на-Майне, 1982. – 376 с.
17. РДВА. – Ф. – 39660. – Оп. 1. – Спр. 208.
18. РДВА. – Ф. – 39660. – Оп. 1. – Спр. 236.
19. РДВА. – Ф. – 39540. Управление генерал-квартирмейстера при штабе Главнокомандующего Вооруженными Силами на Юге России. – Оп. 1. – Спр. 179.
20. РДВА. – Ф. – 39540. – Оп. 1. – Спр. 137.
21. РДВА. – Ф. – 39499. – Оп. 1. – Спр. 115.
22. РДВА. – Ф. – 39540. – Оп. 1. – Спр. 179.

Велигодский Д.В. Судебные и правоохранительные органы в системе органов власти государственных образований С. Крыма, А. Деникина и П. Врангеля.

В статье исследуется процесс формирования правоохранительных органов в сложных политических условиях в Крыму, их система, состав, структура, статус и взаимодействие с исполнительными органами государственных образований С. Крыма, А. Деникина и П. Врангеля. Особое внимание уделяется судам, поскольку они наделены полномочиями по осуществлению судебной власти. Обобщен позитивный и негативный опыт деятельности судебной системы, прокуратуры, органов досудебного следствия, органов юстиции, органов внутренних дел, адвокатуры.

Ключевые слова: исполнительные органы, органы юстиции, прокуратура, статус, структура, судебная система.

Veligodskiy D.V. The judicial and law-enforcement bodies in the system of bodies of the state power of S. Krym's, A. Denikin's and P. Vrangel's state formations.

In the article the process of forming of law enforcement bodies in difficult political conditions in the Crimea is explored. The author analyses the system of law enforcement bodies, their composition, structure, status and their co-operation with the bodies of executive power of S. Krym's, A. Denikin's and P. Vrangel's state formations. The special attention is spared to courts, because they have the power to realize judicial authority. The positive and negative experience of activity of the judicial system, office of public prosecutor, organs of pretrial investigation, organs of justice, law-enforcement bodies, advocacy are generalized in this article.

Key words: bodies of executive power, organs of justice, office of public prosecutor, status, structure, judicial system.

Надійшла до редакції 25.05.2009 р.